

KS. FRANCISZEK GRENIUK

STAN BADAŃ NAD DZIEJAMI POLSKIEJ TEOLOGII MORALNEJ XVII W.

Znany badacz dziejów literatury polskiej Feliks Bentkowski postulował niegdyś, aby wśród duchowieństwa znalazł się ktoś, „coby krytyczną naukę teologiczną w narodzie polskim wystawił literaturę”, on bowiem w swej pracy nad dziejami piśmiennictwa polskiego „nie był dość szczęśliwy w wynalezieniu osoby u którejby pomoc iakową tutaj właśnie tak bardzo... potrzebną mógł otrzymać”¹.

Jakkolwiek od tego czasu mija już półtora wieku, i jakkolwiek w międzyczasie ukazał się szereg dzieł z zakresu dziejów polskiej myśli teologicznej, to jednak postulat ten jest w dalszym ciągu aktualny. W dalszym ciągu istnieje potrzeba badań w zakresie przeszłości teologii polskiej, w tym także oczywiście przeszłości polskiej teologii moralnej. Postulat prowadzenia badań historycznych nad rozwojem teologii moralnej jest ze wszech miar jak najbardziej słuszny. Wyniki takich badań będą miały między innymi doniosły walor praktyczny. „Znając źródła i czas pojawienia się poszczególnych postaw i tez będziemy mogli odnieść się do nich bardziej krytycznie, ocenić ich aktualność, rozważyć, czy i jaką wartość mogą one mieć dla człowieka współczesnego”².

Na konieczność takich badań kładzie bardzo mocny nacisk także B. Häring stwierdzając, że jednym z najważniejszych zadań dzisiejszej teologii moralnej jest gruntowne przebadanie całej tradycji. Jest to konieczne szczególnie obecnie, w naszej epoce wielkich, nagłych i niespodziewanych przemian wszelkich struktur i warunków życia. Jest to konieczne nam, którzy musimy żyć w okresie spotkania się starego i nowego świata. Znajomość tradycji między innymi umożliwia znalezienie

¹ *Historia literatury polskiej*, Warszawa, 1814, t. II, s. 475.

² J. Strojnowski: *Moralność na miarę naszych czasów*, „Więź”, 11 (1966) 79.

właściwego kryterium pozwalającego rozróżnić to co zmienne, od tego co niezienne. Da się to osiągnąć dopiero wtedy, gdy będzie się znało dzieje teologii moralnej nie tylko najnowszej ale także dawniejszej³. Podobny postulat zgłasza także inny, znany teolog moralista, a mianowicie A. Janssens, stwierdzając, że już od dłuższego czasu podnoszą się głosy domagające się historii teologii moralnej⁴. Autor ten zaznacza jednocześnie, że staje się rzeczą coraz bardziej oczywistą, iż prawdziwie naukowe studium tej dziedziny wiedzy, nie będzie możliwe bez dogłębnego poznania okoliczności i idei, które wywarły wpływ na formację i rozwój zarówno praktyki jak i teorii moralnej⁵.

Termin używany na określenie przedmiotu badań, którym jest polska teologia moralna, nie jest jednoznaczny w swej treści. Trudno bowiem ustalić jednoznaczne kryterium pozwalające na właściwą orientację w tym względzie. Kryteria te bowiem mogą być różnorakie: językowe, terenowe, narodowościowe itp. Przyjąć chyba wypada, że do zakresu polskiej teologii moralnej zaliczyć należy w pierwszym rzędzie poglądy i dzieła autorów teologów piszących w języku polskim, choć takich, w zakresie teologii moralnej spekulatywnej, było niewiele; w przeważającej więc ilości przypadków będą to dzieła pisane przez Polaków w języku uniwersalnym Kościoła Katolickiego czyli po łacinie, ewentualnie w innym języku ogólniej znanym. W obu przypadkach zaszerogowanie to weryfikuje się, gdy dzieła te i prace były drukowane na terenie kraju, względnie za granicą, a do kraju były sprowadzane i rozpowszechniane. Historyk badający dzieje polskiej teologii moralnej będzie się interesował także dziełami napisanymi przez nie Polaków, które jednak były używane na terenie Polski jako podręczniki, pomoce naukowe itp. Dzieła takie bowiem wywierały niejednokrotnie głęboki i zasadniczy wpływ na teologię moralną w kraju. Wynika to bowiem z uniwersalistycznego charakteru teologii moralnej Kościoła Katolickiego. Słusznie w tym względzie pisze jeden z historyków: „Nauka teologiczna w wyższym może stopniu niż nauki świeckie stanowi w sobie całość. W swej treści bowiem reprezentuje doktrynę Kościoła powszechnego. Nie można więc nauki teologicznej w Polsce traktować w oderwa-

³ „Eine der dringendsten Aufgaben der heutigen Moraltheologie ist die gründliche Erforschung der ganzen Tradition; denn gerade weil wir in unserer Epoche eines unerhört schnellen Wandels aller Strukturen und Lebens Verhältnisse eine mutige Begegnung mit dieser Neuen Welt wagen müssen, bedarf es aus der Tradition einer klaren Unterscheidung zwischen dem Wandelbaren und Unwandelbaren”, *Heutige Bestrebungen zur Vertiefung und Erneuerung der Moraltheologie*, „*Studia Moralia*”, 1 (1962) 17.

⁴ *Pour l'histoire de la théologie morale*, „*Ephem. Theol. Lov.*”, 33 (1957) 736.

⁵ „On se rend de plus en plus compte qu'une étude vraiment scientifique de cette branche de sciences sacrées n'est pas possible sans une connaissance approfondie des circonstances et des idées qui ont influé sur la formation et l'évolution des pratiques et des doctrines morales”, tamże, s. ...

niu od prądów religijnych i kulturalnych, które ją kształtowały na Zachodzie”⁶.

Historyk teologii moralnej winien zainteresować się także, na co nie zwrócono dotychczas żadnej uwagi, materiałami i dziełami, nie tylko drukowanymi, ale także pozostającymi w formie rękopiśmiennej, które przecież bez wątpienia zawierają wiele cennych prac polskich teologów moralistów, będących owocem ich przemyśleń, osiągnięć na polu nauki oraz dydaktyki. Uwaga ta dotyczy głównie teologii moralnej nowożytnej; średniowieczna bowiem jest już przedmiotem zainteresowania badaczy.

Poza zakresem niniejszego opracowania pozostają dzieje teologii moralnej chrześcijańskiej wprawdzie, ale nie katolickiej, a więc głównie protestanckiej wszystkich wyznań oraz prawosławnej. W gruncie rzeczy więc przedmiotem zainteresowania będą teologowie, ich dzieła i myśli, które przynajmniej intencjonalnie są wyrazem oficjalnej doktryny Kościoła rzymsko-katolickiego, choć oczywiście zawierające niejednokrotnie poglądy nie znajdujące weryfikacji rzeczowej swej poprawności.

Z trzech nurtów teologii moralnej, przedmiotem zainteresowania historyków dziejów teologii moralnej jest głównie i przede wszystkim nurt teologii moralnej spekulatywnej, pozostawiając odrębnym dyscyplinom dzieje nurtu ascetyczno-mistycznego oraz kerygmatyczno-pastoralnego. Podział taki uzasadniony jest oczywiście racjami praktycznymi, długoletnią tradycją, a co najważniejsze samymi właściwościami badanej rzeczywistości; w przeszłości bowiem rozdział tych nurtów był bardzo wyraźny⁷.

Z racji ścisłego powiązania z myślą zachodnią polska teologia moralna XVII w. wchodzi w nowy okres swych dziejów. Okres z wielu racji, zarówno zewnętrznych jak i wewnętrznych, stanowiący wyraźnie zarysowującą się odrębną całość. Sprawa jednak właściwej periodyzacji dziejów teologii moralnej nie jest łatwa, tak jak nie jest łatwą w historii w ogóle, zarówno politycznej, gospodarczej czy innej⁸. Trudność ta jest tym większa odnośnie periodyzacji dziejów jakiejś nauki. Miernik dziejów w tym względzie przy pomocy jednostek czasu makrokosmicznego, takich jak stulecie, rok itp., jakkolwiek konieczne i powszechnie stosowane, rzadko kiedy jest w pełni konsekwentne, a jako takie, nie może być z wielu powodów uznane powszechnie za wystarczające⁹. Tego rodzaju periodyzacja nie może obejść się więc bez kompromisów. Kompromisy te są tym większe, im większą przestrzeń ma się

⁶ Por. M. Rechowicz, *W epoce Renesansu i Baroku*, (maszynopis).

⁷ B. Przybylski, *Linie rozwojowe teologii polskiej*, „Ruch Bibl. i Lit.”, 19 (1966) 83.

⁸ W. Moszczeńska, *Metodologii historii zarys krytyczny*, Warszawa, 1968, s. 53—59.

⁹ Por. S. Piekarczyk, *Barbarzyńcy i chrześcijaństwo*, Warszawa, 1968, s. 6.

objąć, a wiadomą jest rzeczą, że dziejów polskiej teologii moralnej nie można wyabstrahować od dziejów teje przynajmniej w Europie zachodniej. W gruncie więc rzeczy ramy chronologiczne wyodrębnianego okresu mogą stanowić i rzeczywiście stanowią przedmiot dyskusji. Jednakże taką próbę podjąć warto i trzeba. „Każde przecież pokolenie badaczy — jak pisze jeden z historyków — dąży do nakreślenia własnej, w miarę możliwości zintegrowanej wizji przeszłości. Dążenie to nie może być obce również pokoleniu ... naszemu”¹⁰.

Normalnie za podstawę periodyzacji uważa się pewne wydarzenia wielkiej wagi, które w różnych dziedzinach wywarły zasadniczy wpływ na zaistnienie pewnego zespołu zdarzeń w następnych okresach, wyróżniające je od wydarzeń i zjawisk analogicznych w okresie poprzednim. Za takie wydarzenia przyjmuje się najczęściej pewne wydarzenia polityczne np. wybuch wojny, społeczno-polityczne np. rewolucje społeczne (Wielka Francuska, Październikowa). Równie dobrze jednak za podstawę taką można uznać pewne wydarzenia z dziedziny kultury np. wynalezienie druku itp.

Historyk teologii moralnej będzie jednak szukał głębszej racji dla uzasadnienia podziałów dziejów badanej dyscypliny. Będą więc interesowały go racje ogólnieologiczne oraz pewne podstawy wewnętrzne. Na podstawie takich racji wewnętrznych przyjmuje ostatnio między innymi B. Häring następującą periodyzację dziejów teologii moralnej w ogóle:

- 1) okres indeterminacji patrystycznej,
- 2) okres syntezy tomistycznej,
- 3) okres sum spowiedniczych (*summae confessorum*),
- 4) okres „*Institutiones morales*”,
- 5) okres kazuistyki¹¹.

Dla pełnego obrazu systematyzację powyższą można by uzupełnić za L. Vereecke'm następująco:

- 6) okres nowoczesnych podręczników (wiek 19 i 1 poł. w. 20),
- 7) okres odnowy (po soborze Watykańskim II)¹².

Dla wyróżnienia wieku XVII, jako okresu specjalnego w dziejach teologii moralnej w Polsce, istnieje szereg racji zarówno zewnętrznych jak i wewnętrznych. Do zewnętrznych racji ogólnopolskich, pomijając

¹⁰ S. Piekarczyk, dz. cyt., s. 23.

¹¹ B. Häring-L. Vereecke, *La Théologie morale de St. Thomas d'Aquin à S. Alphonse de Liguori. Esquisse historique*, „Nouv. Rev. Théol.”, 77 (1955) 673—692.

¹² *Préface à l'histoire de la Théologie morale moderne*, „Studia Moralia”, 1 (1962) 87—120. Por. S. Smoleński, *Teologia moralna wobec potrzeb świata współczesnego*, „Coll. Theol.”, 38 (1968) f. 1, 19—29.

bardziej powszechne¹³, należą: z polityczno-społecznych, stanowisko króla Zygmunta III Wazy (1587—1632), w którym katolicyzm znalazł „oddanego sobie człowieka” i dzięki któremu mógł śmieiej realizować swe dążenia... W 1592 r. przywrócił on „ramię świeckie” do wykonywania wyroków biskupich...”¹⁴. Zaczęto wówczas śmieiej stosować surową cenzurę druków, książki atakujące katolicyzm ulegały konfiskacie, autorom i drukarzom wytaczano surowe procesy. Jednocześnie następuje żywiołowy wprost wzrost produkcji słowa drukowanego ze strony katolickiej¹⁵. Ugoda sandomierska w 1570 r., po raz ostatni odnowiona na synodzie generalnym w 1595 r., niebawem ostatecznie rozpadła się, powodując rozbieżność obozu reformacji, powodując jego osłabienie, a tym samym zniknięcie adwersarza dla teologii polemicznej¹⁶. Przełom wieku XVI i XVII był zwycięstwem kontrreformacji¹⁷. W okresie tym następuje odnowienie zdeorganizowanych przez reformację zakonów, zakładanie nowych klasztorów i sprowadzanie nowych zakonów np. pijarów zajmujących się szkolnictwem¹⁸. Przełom ten przyniósł rozszerzenie szkolnictwa wyższego i wzrost liczby studentów, co siłą rzeczy stwarzało warunki sprzyjające uprawianiu nauk teologicznych. Chociaż kierunki i poziom studiów nie gwarantowały nadziei na właściwe podejście do studiów teologicznych. Między innymi Akademia Krakowska, „przez reformę 1603 r.... zdecydowanie nawróciła do scholastyki w zakresie filozofii i teologii. Źle uposażona, niepopularna wśród szlachty, nękana wewnętrznymi intrygami, Akademia podupadła”¹⁹. Inne zaś akademie tj. „Wileńska i Zamojska utrzymywały się właściwie na poziomie kolegiów w których kwitła scholastyka”²⁰. Na tym tle dość charakterystycznym zjawiskiem jest rozwój szkolnictwa katolickiego niższego stopnia. Reformacja bowiem spowodowała rozkład parafialnego szkolnictwa katolickiego i wprowadziła nowy typ szkoły humanistycznej. Następuje rozwój szkolnictwa, głównie jezuickiego, które od końca właściwie XVI w. siecią szkół średnich pokrywa cały kraj²¹.

¹³ Takie jak np. odkrycie Ameryki, żywsze kontakty z Dalekim Wschodem, dynamiczny rozwój handlu powodujący potrzebę przebudowy etyki kupieckiej i dostosowania jej do nowych potrzeb.

¹⁴ *Historia Polski*, Warszawa, 1957, t. I, cz. II, s. 520.

¹⁵ Tamże, s. 522.

¹⁶ Tamże, s. 518.

¹⁷ Tamże, s. 522.

¹⁸ Tamże, s. 520.

¹⁹ Tamże, s. 390; por. H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków, 1935, s. 526 nn.; A. Usowicz, *Stanisław Wieczorkowski. Z historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w pierwszej połowie XVII w.*, „Nasza Przeszłość”, 3 (1947) 145.

²⁰ *Historia Polski*, dz. cyt., s. 390.

²¹ Por. tamże, s. 589; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. IV, cz. III: *Kolegia i domy założone w dobie rządów Zygmunta III i za rządów Władysława IV 1608—1648*, Kraków, 1905 (passim).

Nie bez znaczenia jest także fakt powstania na przełomie XVI i XVII w. wielu seminariów duchownych, w których siłą rzeczy były warunki do uprawiania teologii moralnej, które stawiały wielkie zapotrzebowanie na podręczniki i opracowania z tej dziedziny. Rzadko jednak kiedy seminaria te, z racji swej szczupłej liczby studentów, braku odpowiednich profesorów oraz krótkotrwałości studiów, stanowiły rzeczywiste środowiska naukowe²².

Są jednak także pewne racje bardziej wewnętrzne i zasadnicze związane z teologią moralną, które pozwalają na ustalenie początku nowego okresu w dziejach tej dyscypliny właśnie na początek XVII w. Za dokładną datę graniczną uważa się ukazanie się dzieła jezuita hiszpańskiego J. Azora (1536—1603) pt. *Institutiones theologiae moralis*, Romae 1600—1611, vol. 1—3.

Po okresie indeterminacji patrystycznej, w średniowieczu łączono w sumach teologicznych kwestie moralne z dogmatycznymi. „Osobno omawiano — jak pisze ks. W. Wicher — tylko etykę naturalną przy filozofii, a kazuistykę w licznych księgach pokutnych (*libri poenitentiales*)... Komentatorowie św. Tomasza trzymali się tego średniowiecznego systemu, choć pisali osobne monografie moralne... W wieku XVI i XVII pojawiają się dzieła już czysto moralne o przykazaniach”²³.

Dwie siły przyczyniły się przy końcu XVI w. do wypracowania *Institutiones*. Z jednej strony odradzający się tomizm, zwłaszcza w wolnej od wstrząsów reformacji Hiszpanii, której trzy uniwersytety (w Salamance, Alkali i Koimbrze) wydały wielu wybitnych teologów z różnych dziedzin nauk teologicznych. Tomizm ten był na swój sposób otwarty na współczesne problemy i nastawiony szczególnie na zagadnienia moralne. Z drugiej zaś strony, w korelacji z reformą potrydencką, wprowadzenie przez jezuitów zwięzłego cyklu teologii moralnej praktycznej, w ramach którego *Institutiones* stanowiły odpowiedni podręcznik²⁴.

Od tej chwili zjawia się w teologii moralnej nowy rodzaj literacki, stanowiący charakterystyczną, wewnętrzną cechę, w jej historycznym rozwoju. Słusznie przeto w tym względzie pisze wspomniany już wyżej autor: „Ukazanie się na początku XVII wieku, dokładnie w 1600 r., *Institutiones Morales* jezuita hiszpańskiego Jana Azora oznacza powstanie nowego rodzaju literackiego w teologii moralnej. Odseparowana od

²² Por. L. Vereecke, dz. cyt., s. 117.

²³ X. Szymon Stanisław Makowski *teolog-moralista polski z XVII w.*, Kielce, 1926, ss. 135—136.

²⁴ „Deux forces ont interféré, au cours du XVIe siècle, dans l'élaboration des *Institutiones*. D'une part le thomisme renaissant, mais un thomisme ouvert à divers courants de pensée et axé spécialement sur l'étude de la morale; d'autre part en corrélation avec la réforme post-tridentine, la mise en place par les jésuites d'un cycle court de théologie morale pratique, dont nos *Institutiones* seront les manuels”, Vereecke, dz. cyt., ss. 91—92.

żywej filozofii, dogmatu a nawet od teologii moralnej spekulatywnej, obca dla ascetyki i mistyki, ta nowa *Theologia moralis practica*, skromna służebnica spowiednika, tytułowała się dumnie: *Theologia Moralis*²⁵.

Institutiones zrodziły się jako owoc potrzeb pastoralnych w dobie soboru trydenckiego²⁶. Przyczyn ich powstania trzeba jednak szukać daleko wcześniej i głębiej. Nowsi autorowie pragnąc wyjaśnić to zjawisko sięgają aż do czasów średniowiecza. „Podczas pierwszej połowy XIV wieku średniowiecze trwało jeszcze w pełni — pisze L. Vereecke — ale już wtedy W. Ockham ustalał fundamenty nowej koncepcji świata, człowieka i jego stosunku do Boga. Wtedy właśnie rodziła się nowożytna teologia moralna. Ukazanie się *Institutiones* na początku XVII w. stanowi punkt centralny epoki sięgającej początkami czasu ukazania się dzieła Wilhelma Ockhama a końcem zbiegającej się ze śmiercią św. Alfonsa Liguori († 1787), którego *Theologia moralis* zawiera istotę zdobyczy teologicznych XVII i XVIII w. Data ta zresztą zbiega się z doniosłym wydarzeniem w historii Europy a nawet świata, a mianowicie z wybuchem Rewolucji Francuskiej (1789), która zburzyła formy i podstawy starego porządku”²⁷. Fakt ten wywarł pośrednio zasadniczy wpływ na rozwój i kształt teologii moralnej poczynając zwłaszcza od początków wieku XIX.

Z racji ścisłej zależności, w jakiej pozostawała zawsze polska myśl teologiczna od Zachodu, charakterystyczne rysy jej dziejów tamże weryfikują się także w Polsce. Można więc przyjąć, jak to czyni *implicite* ks. A. Klawek²⁸, oraz *explicite* ks. H. Cichowski²⁹, że okres ten w dziejach polskiej teologii moralnej stanowi wyróżniającą się całość. Odnosi się to szczególnie do początków tegoż okresu, którego granica *a quo* rysuje się bardzo wyraźnie.

Dziejom teologii moralnej w tym okresie historycy polscy poświęcili nieco uwagi, co ujawnia się w dotychczas opublikowanych pracach oraz prowadzonych badaniach. Zajmowali się tym okresem siłą rzeczy ci autorowie, którzy omawiali, przynajmniej w ogólnych zarysach, całość dziejów polskiej teologii katolickiej, do których należą: ks. H. Cichowski³⁰, ks. A. Klawek³¹ oraz w swych badaniach ks. M. Rechowicz³². Okresowi temu poświęcili wiele uwagi także autorowie, zajmujący się poszczegól-

²⁵ Tamże, s. 89.

²⁶ Tamże, s. 119.

²⁷ Tamże, ss. 94—95; por. Häring-Vereecke. dz. cyt., s. 674.

²⁸ *Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*, Kraków, 1948, ss. 16 nn.

²⁹ *Sciences sacrées en Pologne*, „Dictionnaire de Théologie Catholique”, 12 (1935) 2488—2498.

³⁰ Artykuł biograficzny o tym historyku posiada Redakcja Encyklopedii Katolickiej na KUL (maszynopis).

³¹ Por. dz. cyt.

³² Por. Z. Zieliński, *Historia Kościoła na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (1918—1968)*, „R-ki Teol.—Kan.”, 15 (1968) z. 4, ss. 9; 20—21; 36.

nymi teologami czy też pewnymi problemami nurtującymi ówczesną myśl teologiczną w Polsce.

Przeszłością całej polskiej teologii katolickiej w ujęciu syntetycznym zajmowali się u nas, poza bibliografami, następujący badacze: ks. H. Cichowski w swych wykładach monograficznych na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w latach 1927/28 oraz w cennych rozprawach ogłoszonych drukiem³³. Pierwszą z tych prac jest obszerny zarys całości historii teologii polskiej, pierwsza tego rodzaju rozprawa polska, jakkolwiek ogłoszona po francusku i we francuskiej encyklopedii, na zamówienie jej komitetu redakcyjnego, pt. *Les sciences sacrées en Pologne*³⁴. Pracę tę uzupełnił w artykule ogłoszonym tym razem po polsku pt. Historia nauk teologicznych w Polsce³⁵. Do obu tych prac każdy z historyków teologii w Polsce zajrzeć musi, są one bowiem ważkim osiągnięciem polskiej historiografii w tym względzie.

Wiele uwagi poświęcił dziejom naszej teologii także znany teolog biblista ks. A. Klawek. W rozprawie ogłoszonej po łacinie przed ostatnią wojną światową pt. *De scienciarum sacrarum in Polonia progressu* podaje pogląd na prace teologów polskich po 1919 r.³⁶. Szczególnie zaś cenny jest zwłaszcza jego „Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce”, opublikowany w ramach serii Historii Nauki Polskiej w monografiach, zapoczątkowanej przez Polską Akademię Umiejętności³⁷. Jest to wprawdzie tylko zarys, ale zawierający wiele danych faktycznych od najdawniejszych do najnowszych czasów, uporządkowanych w ramach przyjętej periodyzacji oraz wiele zweryfikowanych sądów i poglądów o autorach, ich dziełach i kierunkach dawnych i współczesnych nurtujących w polskiej myśli teologicznej. Zarys ten obejmuje całość dziejów polskiej teologii, od czasów najdawniejszych, aż do najnowszych włącznie, łącznie z zarysowaniem pewnych linii rozwojowych i programowych na przyszłość.

Trzecim badaczem interesującym się przeszłością całej polskiej teologii katolickiej jest ks. M. Rechowicz, który od lat prowadzi z tego zakresu specjalne wykłady na KULu i opublikował cały szereg prac³⁸. Wiadomo także, że niektóre prace tegoż badacza z omawianego zakresu nie są jeszcze opublikowane³⁹. Główne jednak zainteresowania ks. M. Re-

³³ Por. M. Rechowicz, *Studium historii Kościoła na KUL*, „Zesz. Nauk. KUL”, 8 (1965) z. 3, s. 21; Archiwum i Biblioteka Reformatów w Krakowie: dokumenty osobiste, korespondencja i rękopisy prac o. A. H. Cichowskiego.

³⁴ Dz. cyt.

³⁵ „Coll. Theol.”, 17 (1936) 393—405.

³⁶ Tamże, 18 (1937) 541—563.

³⁷ Dz. cyt.; rec. M. Rechowicz, „Coll. Theol.”, 22 (1951) 158—163.

³⁸ Por. wykaz ważniejszych prac: Zieliński, dz. cyt., ss. 20—21.

³⁹ W *epoce Renesansu i Baroku*, s. 23; *Między Barokiem a Oświeceniem*, s. 9 (maszynopis).

chowicza w zakresie historii teologii polskiej dotyczą jej dziejów w okresie Średniowiecza oraz polemiki szesnastowiecznej.

Pewne uwagi ogólne, ujmujące główne linie rozwojowe teologii polskiej, zawiera praca B. Przybylskiego OP opublikowana ostatnio pt. „Linie rozwojowe teologii polskiej”⁴⁰. W pracy swej autor podkreśla misyjno-duszpasterski charakter naszej teologii w pierwszym okresie jej dziejów, rolę ośrodków teologicznych, w tym głównie Akademii Krakowskiej, w kształtowaniu jej treści, główne kierunki zainteresowań od XIV do XVIII wieku, pewne jej niedociągnięcia oraz szkicowy obraz teologii polskiej w w. XIX. Siłą rzeczy autor, choć w niewielkim tylko stopniu, kreśli także pewne cechy charakterystyczne polskiej teologii moralnej, w tym ciekawą uwagę na temat dezintegracji teologii dokonaną właśnie w XVII w.⁴¹

Prace wymienionych autorów i badaczy mają charakter syntetyczny. Przedstawiają albo całość dziejów polskiej teologii katolickiej albo w poszczególnych okresach jej dziejów. Stwarzają więc ramy ogólne w które, w myśl spostrzeżenia A. Brücknera, uczynionego na marginesie jego własnego dzieła, „łatwiej przyjdzie wstawić każdy nowo zdobyty szczegół”⁴².

Te ogólnie zakreślone ramy powinny zostać wypełnione opracowaniami szczegółowymi w postaci monografii problemów i poszczególnych teologów, szkół, czy też prądów i kierunków teologicznych. Przy czym uwaga badaczy zwracać się powinna nie tylko ku postaciom najwybitniejszym, jakkolwiek ich znajomość jest nieodzowna ze względu na ważkość wpływu przez nich wywieranego, ale także na teologów o przeciętnej umysłowości, nawet nie oryginalnej. Ona bowiem lepiej oddaje obraz istniejącej rzeczywistości w jakimś okresie dziejów teologii moralnej.

Obok prac i badań ogólnych, wyżej wymienionych, historia polskiej teologii katolickiej doczekała się szeregu prac i przyczynków naukowych poświęconych tylko dziejom teologii moralnej. Nie są one wprawdzie zbyt liczne, ale stanowią jednak pewien dorobek w tym względzie.

Prace o charakterze szczegółowym, zajmujące się specjalnie dziejami tylko polskiej teologii moralnej, mogą być pomyślane pod względem metodyczno-formalnym, jako monografie, ogólne i szczegółowe, artykuły oraz rozprawy dyplomowe pisane na różnych uczelniach teologicznych.

Niestety, jak do tej pory, polska historiografia moralna nie doczekała się jeszcze monografii kompletnej swych dziejów, ani też omawia-

⁴⁰ „Ruch Bibl. i Lit.”, 19 (1966) 82—99.

⁴¹ Por. tamże, ss. 83—85; J. Woroniecki OP, *Metoda i program nauczania teologii moralnej*, Lublin, 1922, s. 41.

⁴² *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. 3, Warszawa, 1904, s. 187.

nego w. XVII. Praca taka czeka jeszcze na swego realizatora. Będzie ona o tyle łatwiejsza, o ile w międzyczasie ukazą się prace o charakterze częściowym, przyczynkowym. Korzystniej natomiast przedstawia się sprawa odnośnie monografii szczegółowych.

Do najbardziej udanych tego rodzaju prac należy monografia o teologu moralisście XVII w., pióra ks. W. Wichra, pt. „X. Szymon Stanisław Makowski teolog moralista polski z XVII w.”⁴³. Jest to jedna z pierwszych tego typu monografii w języku polskim, oparta w dużej mierze na materiale archiwalnym i rękopiśmiennym, gruntowna pod każdym względem, mogąca służyć za wzór następnym opracowaniom. Wyszła ona bowiem spod pióra wytrawnego teologa moralisty, interesującego się przez wiele lat dziejami katolickiej myśli teologicznej w Polsce. Autor jej zbyt szeroko może potraktował sprawy akademickie środowiska krakowskiego, zwłaszcza znanego sporu Akademii z jezuitami, co było o tyle jednak usprawiedliwione, że omawiany ks. Szymon Stanisław Makowski był profesorem a nawet rektorem tejże Uczelni.

Obok tej monografii opublikowanej w formie samodzielnej pod względem wydawniczym, ten sam autor, nestor polskiej teologii moralnej, opublikował inną rozprawę, poświęconą także moralisście XVII w., pt. „Mikołaj z Mościsk teolog moralista i pisarz ascetyczny z pocz. XVII w.”⁴⁴.

Szkicu monograficznego doczekał się także inny teolog XVII w. Ks. F. Bracha CM opublikował w Naszej Przeszłości artykuł pt. „Adam Opatowski (1574—1647). W 300-letnią rocznicę śmierci”⁴⁵.

Trzecią monografią, choć poświęconą jednemu tylko zagadnieniu u omawianego autora, jest rozprawa doktorska Otto od Aniołów OCD, opublikowana w wydawnictwie OO. Karmelitów Bosych, pt. „Duchowość zakonna według nauki o Hieronima od św. Jacka (Andrzeja Cyrusa). Studium historyczno-teologiczne”⁴⁶. Praca ta godna jest szczególnej uwagi ze względu na swą nadzwyczaj przejrzystą i zwięzłą strukturę wewnętrzną, rzeczowość argumentacji, kompletne wykorzystanie źródeł i opracowanie tematyki oraz poprawność metodologiczną.

Obok monografii ukazał się także szereg artykułów i przyczynków poświęconych dziejom teologii moralnej XVII w.

Pióra wspomnianego już ks. W. Wichra ukazały się następujące prace: „Zapomniana kazuistyka polska”. Poświęcona jest ona omówieniu postaci Samuela z Lublina († 1638), Marcina Śmigleckiego († 1618) oraz Andrzeja od Trójcy Świętej. Jest to mała próba opracowania i przypomnienia problemu kazuistyki, tak bardzo charakterystycznego dla

⁴³ Kielce, 1926; por. autoreferat, „Nova Pol. Sacra”, 2 (1926); rec. tamże, 1 (1928) 377—383 (ks. A. Bystrzynowski); „Aten. Kapł.”, 20 (1927) 89—91 (ks. H. Kaczorowski).

⁴⁴ „Przegl. Teol.”, 9 (1928) 209—225.

⁴⁵ 3 (1947) 121—144.

⁴⁶ Kraków 1965, ss. 278.

teologii moralnej XVII w.⁴⁷ M. Śmigleckiemu poświęcony jest także jeszcze jeden artykuł tegoż autora, a mianowicie pt. „O. Mariana Śmigleckiego T.J. traktat o lichwie i procentach”⁴⁸. W pewnej mierze teologii moralnej XVII w. poświęcone są także uwagi tegoż autora w pierwszej części jego artykułu, ogłoszonego już po drugiej wojnie światowej pt. „Nauka teologii moralnej w dawnych seminariach misjonarskich”⁴⁹.

Do trzeciego rodzaju opracowań z zakresu dziejów teologii moralnej XVII w. należą także różnego rodzaju rozprawy dyplomowe pisane na różnych uczelniach w kraju, pozostające niestety najczęściej w maszynopisach. Dostępne są one w pewnych fragmentach lub streszczeniach drukowanych w periodykach teologicznych, względnie w archiwach odnośnej uczelni.

Z tego rodzaju prac, których istnienie dało się ustalić, można by zasygnalizować następujące, jako poświęcone w całości lub w części dziejom teologii moralnej w omawianym okresie: Czesław Orzechowski OFM Conv. zajął się problematyką zabobonu u jednego z najwybitniejszych moralistów polskich XVII w. Wynikiem tego zainteresowania jest praca pt. „Pogląd ks. Szymona Stanisława Makowskiego na zagadnienie zabobonu”. Uwzględnia on obszernie tło społeczno obyczajowe omawianego zagadnienia, sytuację w teologii moralnej tegoż okresu oraz oczywiście samą problematykę⁵⁰.

Sytuacji teologii moralnej w XVII w. w pewnej mierze dotyczy praca ks. S. J. Dymka CM pt. „Nauka teologii moralnej w Seminarium Świętokrzyskim w latach 1678—1864”⁵¹. Jest ona oparta w dużym stopniu na materiale archiwalnym i obrazuje stosunki w czołowym seminarium prowadzonym przez księży misjonarzy, którzy wywarli przecież tak zasadniczy wpływ na polską teologię moralną, jako wychowawcy kleru diecezjalnego w wielu diecezjach aż do naszych czasów⁵².

Specjalną monografię biograficzną wybitnego teologa moralisty przełomu XVII i XVIII w., F. Ohm-Januszowskiego OP, opracował po 1947 r. ks. Franciszek Kuczka CM⁵³. W swej gruntownej pracy autor przedsta-

⁴⁷ „Aten. Kapł.”, 36 (1935) 195—197.

⁴⁸ „Coll Theol.”, 17 (1936) 288—315.

⁴⁹ „Nasza Przeszł.”, 3 (1947) 162—180.

⁵⁰ Lublin, 1965, ss. 106 (Arch. KUL).

⁵¹ Lublin, 1957, ss. 54 (Arch. KUL).

⁵² W. Wicher, *Nauka teologii moralnej w dawnych seminariach misjonarskich*, „Nasza Przeszł.”, 3 (1947) 162—180.

⁵³ *Ferdynand Ohm Januszowski teolog moralista polski z drugiej połowy XVII w.*, (Kraków, bez daty, po 1947 r.), ss. 132 (Maszynopis, Archiwum Seminarium Krakowskiego). W pewnym zakresie sytuację w polskiej teologii moralnej XVII w. omawia także M. Szuba TJ w pracy pt. *Stosunek istoty do istnienia według Tomasza Młodzianowskiego*, Kraków, 1962, ss. 25 (Arch. PPM) podając życiorys tegoż teologa oraz ogólne tło, na którym rysuje się odpowiednio jego sylwetka naukowa. Temuż

wił czasy, w których żył i działał omawiany teolog, ustalił *curriculum vitae*, zaprezentował działalność pisarską, oraz przykładowo zreferował jego naukę o sumieniu, przykazaniach i obowiązkach różnych stanów wykazując, że ten przedstawiciel szkoły dominikańskiej jest typowym reprezentantem scholastyki w wydaniu właściwym dla schyłku XVII i przełomu XVIII w., naświetlającym prądy filozoficzno-teologiczne swej epoki w sposób nieprzeciętny.

Wiele ciekawych spostrzeżeń i uwag na temat omawiany ma także praca poświęcona problemowi z zakresu nurtu ascetyczno-mistycznego teologii polskiej, napisana przez ks. J. Kowalskiego pt. „Nauka Mikołaja z Mościsk o modlitwie wewnętrznej”, odznaczająca się gruntownością pod względem metodycznym i rzeczowym⁵⁴.

Przedstawiony powyżej dorobek wysiłków i prac historyków polskiej teologii moralnej XVII w. pozwala stwierdzić, że w okresie tym, znanym skądinąd z upadku nauk i teologii, żył cały szereg teologów, których znajomość jest konieczna i pożyteczna. Stąd istnieje potrzeba podjęcia i kontynuowania w dalszym ciągu badań już rozpoczętych nad postaciami jeszcze dotychczas nieopracowanymi. W badaniach tych należałoby w szerszym niż dotychczas zakresie wykorzystać dzieła znajdujące się w rękopisach, przechowywanych w bibliotekach polskich a nawet obcych. Mogą one bowiem zawierać wiele ciekawych prac. Warto w tym miejscu zasygnalizować postulat opracowania i udostępniania przez biblioteki kościelne posiadanych zasobów rękopiśmiennych. Badania zaś takie, zwłaszcza gdyby były prowadzone zespołowo, w myśl postulatu zgłoszonego przez ks. M. Rechowicza⁵⁵, pozwoliłyby poznać odpowiednio dzieje naszej polskiej teologii moralnej i wyrobić sobie o niej właściwy osąd, który niekoniecznie musi wypaść zbyt negatywnie⁵⁶.

samemu teologowi poświęcona jest także inna praca, pisana na KUL przez ks. L. Dachterę pt. *Nauka ks. Tomasza Młodzianowskiego o łasce skutecznej*, Lublin, 1949, ss. 153.

⁵⁴ Lublin 1967 (w Arch. KUL brak).

⁵⁵ Por. *Studium historii Kościoła...*, dz. cyt., s. 24.

⁵⁶ „... (ks. W. Wicher) zbił skutecznie uprzedzenie tak bardzo rozpowszechnione... jakoby np. w w. XVII nic nasza teologia mądrego nie napisała... Wykazał, że świat naszej myśli teologicznej nie był znów tak bardzo zabity deskami... skoro nawet w okresie obniżenia się życia naukowego w Polsce, jakim był wiek XVII, znaleźli się u nas uczeni, teologowie, wyrastający ponad miarę kompendjów i podręczników”, A. Bystrzynowski w recenzji pracy ks. prof. W. Wichra o Szymonie Stanisławie Makowskim w „Nova Pol. Sacra”, s. 383.

ZUSAMMENFASSUNG**ZUSTAND DER FORSCHUNGEN ÜBER DIE GESCHICHTE DER POLNISCHEN MORALTHEOLOGIE IM 17. JAHRHUNDERT**

Die Forderung, die historischen Forschungen über die Geschichte der polnischen Moraltheologie fortzuführen, ist in jeder Hinsicht berechtigt. Die Erfolge solcher Forschungen werden unter anderen einen wichtigen praktischen Wert haben. Denn die Quellen und die Zeit der Erscheinung der einzelnen Stellungen und Thesen kennend, wird man sich auf sie mehr kritisch beziehen, ihre Aktualität beurteilen und erwägen, ob und welchen Wert für die moderne Zeit und Menschen sie haben können. Letztens legen z.B. A. Janssens und B. Häring starken Nachdruck auf die Notwendigkeit solcher Forschungen.

Der Begriff der polnischen Moraltheologie ist vieldeutig. Der Verfasser dieses Artikels versteht darunter die in lateinischer, polnischer und eventuell in einer anderen Sprache ausgedrückten Ansichten und Werke der katholischen Moraltheologen, hauptsächlich der Polen. Von den drei Richtungen der Moraltheologie interessiert die spekulativ-systematische Richtung hauptsächlich die Geschichtsforscher der Moraltheologie.

Mit dem 17. Jahrhundert trat die polnische Moraltheologie in einen neuen Zeitabschnitt ihrer Geschichte ein. Darauf weisen viele Gründe hin, die von dem Verfasser ausgiebig besprochen werden. Die polnischen Historiker widmeten etwas Aufmerksamkeit der Geschichte der Moraltheologie in ihren bis jetzt veröffentlichten Werken. Ihre Arbeiten handeln entweder vom Ganzen der Geschichte der Moraltheologie in Polen oder von einzelnen Theologen und Problemen. Die ersten Arbeiten sind die von H. Cichowski, A. Klawek, M. Rechowicz und B. Przybylski OP; die weiteren dagegen sind die Monographien und eine ganze Reihe von Artikeln von W. Wicher, F. Bracha CM, und ebenfalls die Diplomarbeiten, die am häufigsten in Maschinenschriften geblieben sind z. B. von Cz. Orzechowski OFM Conv., L. Dachtera SJ, Dymek CM, M Szuba SJ.

Der besprochene Erwerb der Historiker der polnischen Moraltheologie des 17. Jahrhunderts lässt behaupten, dass in diesem Zeitabschnitt, welcher durch den Niedergang der Wissenschaft bekannt ist, eine ganze Reihe der Theologen lebte, deren Kenntnis notwendig und nützlich ist. Das begründet die Notwendigkeit, die historischen Forschungen vorzunehmen und weiter zu führen.